

11

הכיוון מזרח

לקרוא נאישה מזרחית

כתב־עת לתרבות וספרות חורף תשס"ו
מחיר 40 ש"ח

2006

הדיוקן הכפול

שושנה שבבו/גברת כרסותי, ביוגרפיה

יפה ברלובניץ

זכרון-יעקב מתגדרת בנשים היסטוריות כמו האחיות שרה ורבקה אהרונסון, אשר קורות חייהן מהדהדים עד היום מאגפי המוזיאון המשפחתי שהוקם במושבה. כך יודעת זכרון-יעקב להעלות את זכרן של נשים נוספות שהפכו חלק מאגדות המקום, כמו היהודייה האנגלייה ניטה לנגה שבנתה במושבה את אחוזת אהבתה (שנות העשרים). נפטרה לפתע, ובעלה בחר לשלוח יד בנפשו; או אחותה ליליאן פרידלנדר שהקימה באותו מקום (סוף שנות השלושים) בית הארחה לאמנים על שם בנה הפסנתרן הצעיר דניאל, שאף הוא נפטר בנסיבות טרגיות. אולם מעטים מזהים את שושנה שבבו עם זכרון-יעקב. ייתכן כי זכרון-יעקב שכחה את שבבו, אולם שבבו לא שכחה את זכרון-יעקב. בקיץ 1991, כשנה לפני מותה, החלה שבבו להעלות על הכתב את זיכרונותיה, אותם הכתירה בשם **זכרון-יעקב שלי**.

מיהי סופרת עלומה זו? מהו סיפור חייה? וכיצד היא חוברת לזכרון-יעקב? שבבו נולדה בזכרון-יעקב באוקטובר 1910. אביה שלמה שבבו היה מורה לערבית שהוזמן ללמד בבית-הספר היסודי במושבה עוד בראשית המאה שעברה. הוא היה יליד צפת בן למשפחה ספרדית מ"היישוב הישן" - משפחה של רבנים ושו"רים שהיו מרבים לצאת לחוץ לארץ כדי לגייס כספים עבור בני הקהילה. לפי עדותה של שבבו, אביה מאס בתלות הכלכלית שיצרה המערכת הפילנתרופית (מה שנקרא אז

"כספי חלוקה", ובחר לעסוק בהוראת ערבית, עברית ותנ"ך. לפני נישואיו נסע ללמוד בפריז, ועם שיבתו לצפת נשא לאישה את טובה. יחד נסעו למצרים כדי שישלים את לימודיו בלשון הערבית. ממצרים הגיעו לזכרון-יעקב, שם בנו את ביתם וגידלו את ילדיהם: חמש בנות ושני בנים.

למרות שהאב היה אדם משכיל ובעל תפקיד חינוכי נכבד במושבה, המשפחה לא לקחה חלק פעיל בחיים החברתיים. שבבו מעגנת עובדה זו במערך ההיררכי שנוצר במקום. לפי שבבו, המדרג החברתי במושבה הובנה משלושה מעמדות: מייסדי המושבה - יהודים יוצאי-רומניה, שהיו בעלי המטעים ונותני העבודה והיוו את המעמד הגבוה. שבבו מכנה אותם בשם כללי "הרומנים"; הפועלים השכירים - יהודים יוצאי-תימן ששימשו כפועלים שכירים, אם כי רובם היו תלמידי-חכמים ("התימנים"); והקבוצה "הספרדית" שהתמקמה ביניהם.

ואכן, כבת למשפחה ספרדית, מספרת שבבו כיצד חיה וגדלה על קו-תפר זה. מצד אחד נהגה "כשאר ילדי המושבה": עליזה ושובבה ופראית "כרוח המנשבת בין העצים"; מצד שני הייתה זו ילדות אחרת שהצטיירה כשונה מהדפוס המוכר במושבה. כך למשל, המרחב הגיאוגרפי אותו ממפה שבבו כמסלול הפעילות שלה, אינו מקיף את הרחובות הראשיים, המוסדות המנהליים, או אירועים קהילתיים משותפים, אלא נע אל שולי המושבה: מראות ההר, השקיעות האדומות, הסתיו המתרפק על השדות וכמובן המטעים, הכרמים, פרחי-הבר, והאקליפטוסים עליהם הפליאה לטפס.

המקום הדומיננטי בתיאורים המרחביים של שבבו הוא קודם-כול הבית עם החצר הגדולה, שלפי דבריה עמד בקצה המושבה וחשף אותה לכל תגליותיה. במילים אחרות, זכרון-יעקב שלה הוא עולם חוויות של חוץ-מושבה יותר מאשר פנים-מושבה. ואכן, המיקום המרוחק והצדדי של הבית, מתקבל בדיעבד גם כבעל משמעות מטאפורית, שכן השוליות החברתית אפשרה לה לסקור את הקהילה האשכנזית ההגמונית בצורה חופשית ומשוחררת. למותר לציין כי עמדה שולית זו של שייכת/לא שייכת הפרתה וייחדה את כתביה כפי שנראה בהמשך. תחושת אי-המחויבות הוליכה את שבבו לביטוי עצמאי אוטונומי ולהצבת סימני שאלה אל מול מייסדי המושבה ואל מול החברה היישובית באשר היא.

שבבו סיימה את לימודיה בבית-הספר היסודי במושבה, ורצתה כמו אחותה הגדולה נעמי, להמשיך וללמוד בסמינר למורים על-שם לוינסקי בתל-אביב. האב נתן את הסכמתו, ובמשך ארבע שנים (1925-1929), נהנתה ללמוד שם, אולם למרבה הצער לא סיימה את לימודיה. בשנה הרביעית תקפה אותה דלקת-פרקים קשה והיא נאלצה לחזור לביתה בזכרון-יעקב. שבבו מרבה לספר בזיכרונותיה על תקופת לימודיה בעיר הגדולה, ובין היתר היא גם מסבירה כיצד התפתחה המחלה דווקא בתל-אביב. מסתבר כי אביה שכר עבורה חדר אצל משפחה שהתחייבה לספק לה מגורים ואוכל, אולם בעלת-הבית לא עמדה בהתחייבותה ושבבו מצאה עצמה סובלת ומיוסרת בתנאי מגורים לא ראויים ותזונה לקויה.

משנת 1929, בה נפלה למשכב ועזבה את הסמינר, ועד שנת 1942, שנת נישואיה, חיה שבבו בזכרון-יעקב. אמנם במשך שלוש-עשרה השנים בהן חיה בבית אביה היא הרבתה לנסוע לתקופות ממושכות: למשפחתה בצפת ובעיקר לסבתה אסתר ולאחיה דויד שחי בלונדון, אולם ביתה נשאר תמיד במושבה, וזאת בעיקר לאחר שאיבדה את אמה. האם הלכה לעולמה בגיל צעיר יחסית, וכיוון שכל האחיות והאחים נישאו ועזבו, החליטה שבבו להישאר עם האב ולנהל את משק-ביתו. מבחינה כלכלית, פרנס האב את שניהם בכבוד, כך ששבבו התפנתה לממש את משאלותיה כצעירה

שאפתנית המבקשת ללמוד, לכתוב, ולנהל חיי-חברה ערים. שבבו הייתה, חשוב לומר, אישה יפה ומחוזרת מאוד. ציירים וצלמים ציירו וצילמו אותה בעיקר בסגנון אוריינטליסטי נוסח אבל פן ובוריס שץ. שבבו הולבשה לרוב בתלבושות ערביות, ושימשה כמודל לדמויות של נשים תנ"כיות.

שבבו גייסה כאמור את כל אונה ומרצה להרחבת ההשכלה שלא השלימה במסגרת לימודיה הפורמאליים: "כשחזרתי הביתה (מתל-אביב, י"ב), לא רציתי להיכנע לתכתיבי הזמן, וארגנתי את חיי לפי מתכונת שלי... רכשתי ספרי-לימוד והייתי קוראת ולומדת מתוך תאוות הלמידה." ובהמשך: "זכרון-יעקב לשבחה ייאמר, הייתה מכורה לספרות שלנו... ומכיוון שהייתי תולעת-ספרים, היה הספרן מודיעני על כל ספר חדש. בינתיים שקדתי על מנדלי מוכר ספרים שהיה נערץ עליי... קראתי את שלום עליכם, מאפו, חורגין, ספרות מתורגמת על-ידי הוצאת שטיבל. כמו-כן, נחתתי על הספרות הרוסית בתאווה גדולה: טולסטוי, דוסטויבסקי, לרמנטוב, גוגול, ועוד ועוד. בספרות הצרפתית הייתי מכורה לויקטור הוגו, בלזק, אלפונס דודה, אנדרי מורואה, אין סוף לדבר. יכלה הזמן, והקריאה לא כלתה מחיי... לבי לספרות... ואני מתברכת בלבי כי חנני האל בתאוות הלימוד והבנתו. כיצד ייתכנו החיים בלא הספרות?"

הלימוד העצמי של שבבו לא התנהל רק בשפה העברית. את השפה האנגלית רכשה שבבו מאביה שהיה בעל אזרחות בריטית. האב התגאה באזרחותו זו כל-כך, עד שלא הסתפק בתמונה של המלך ג'ורג' שהייתה תלויה בבית, אלא אף טיפח את השפה האנגלית והקפיד לדבר בה גם עם ילדיו. את השפה הצרפתית רכשה שבבו בבית-הספר במושבה, ואילו את השפה הערבית שמעה ולמדה מן הבית. אל הספרות הערבית נדרשה בשנים בהן חיה עם אביה. השנים בהן חיו יחד עמדו בסימן של קריאה ולימוד משותפים: "בלילות החורף הקרים, היינו מקדימים את שנתנו אבא ואני, וכך בשעה שתיים אחרי חצות הייתה השינה מאחורינו. ומכיוון שלא נתברכנו בברכת-השינה, הייתי קמה ממיטתי עם חלוק חם ואבא יושב במיטתו עם ספריו, בעיקר ספרי תורה, והיינו משננים זה לזה ומתווכחים ומתפללים כמו בישיבה. ואז אבא היה עושה עמי חסד ומספר לי אגדות על הארון אל-רשיד... כך נתוודעתי לספרות הערבית ולמוצאותיה."

בכל השנים האלה שבבו הקדישה עצמה לא רק לקריאה ולימוד אלא גם לכתובה. נראה שהייתה קלת עט, שכן במשך שלושה-עשרה שנים הספיקה לפרסם למעלה מארבעים סיפורים, רשימות עיתונאיות, ושני רומנים. שבבו גילתה כשרון-כתיבה עוד כתלמידה בבית-הספר היסודי. יהודה בורלא, שהיה מנהל בית-הספר בזכרון-יעקב ומורה לספרות ולימים סופר נודע ומצלח, עודד והמריץ אותה לכתוב. מאוחר יותר אף המליץ עליה בפני ועדת הקבלה לסמינר לוינסקי, ובתקופת לימודיה שם אף החלה לכתוב את הטיוטות הראשונות של הרומן הראשון שלה. גם לאחר שחזרה הביתה שבבו לא הניחה לעט. ללא יכולת לממש את עצמה כמורה, היא ביקשה להפעיל את כישוריה האחרים ולנתבם אך ורק לכתובה יוצרת. ואכן, כבר בסוף אותה שנה (דצמבר 1929), רואה אור סיפורה הראשון שהתפרסם מעל דפי עיתון הארץ תחת הכותרת **כלבים לאור שלהבת**.

כאן יש לזכור כי שבבו לא הזדהתה אידיאולוגית וחברתית עם הגוש הפועלי, מה שנקרא "ארץ ישראל העובדת", ולכן נמנעה מלשלוח סיפורים למוספים ספרותיים של עיתונים כמו דבר, על המשמר, הפועל הצעיר, דבר הפועלת, ואחרים. מאידך-גיסא, שבבו שלחה את סיפוריה ורשימותיה לעיתונות של הגוש האזרחי, כמו למוסף הספרותי של עיתון הארץ שערך אז אברהם שלונסקי, לבוסתנאי - שבועון איכרי

ארץ-ישראל, שערך משה סמילנסקי, או לדואר היום - עיתון יומי-מדיני, שבין עורכיו נמנה מרדכי ליפסון. ואכן, עיתונים אלו פרסמו את חלק-הארי של יצירתה. במה ספרותית אחרת עמה קשרה שבבו קשרים הדוקים, היא העיתונות העברית באמריקה, ובראש וראשונה השבועון הדואר שיצא לאור בניו-יורק בעריכת דניאל פרסקי ומנחם ריבולוב.

מחליפת המכתבים אותה ניהלה שבבו עם עורכי הספרות בארץ ובחוץ לארץ עולה כי באותן שנים שבבו ראתה את עתידה כסופרת. באופן זה היא הציגה עצמה בפניהם, ובאופן זה היא חלקה עמם את התנסויותיה וחוויותיה כסופרת צעירה המחפשת את דרכה בשדה חתחתים זה. למשל במכתב לעורך מרדכי ליפסון (ספטמבר 1932), אנו קוראים: "כיום אני מרבה בעבודה. קוראת בעיון, כותבת ומשפרת ומשכללת. הרי אתה יודע שאין קץ לשכלולים. עם בוא החורף גובר בי המרץ ואני עובדת באמונה רבה. הנה אני עוסקת ביצירה גדולה מחיי היהודים ומקווה שפרותיה יהיו טובים... כמו כן אני מוסיפה לכתוב ציורים קטנים ורשימות. בזמן האחרון כתבתי רשימה מחיי הרועים... ושוב אני נתקלת באותה תקלה. הרועה שלי הוא ערבי, ככל הרועים אצלנו. וערבי אינו לפי רוח מר סמילנסקי... אתה יודע את הסיבה. האשלח אליך? אינני חפצה להביא אי-נעימות. יקר ונכבד הוא בעיניי, ולמה אנהג כזאת?... אני במבוכה. כתוב נא לי: האומנם יש חשש לחשד זה?"

כפי שניתן לראות במכתביה לעורכים בעיתון הארץ שבבו מבקשת עזרה וייעוץ לגבי לבטיה ויחסיה עם הקהילה הספרותית המקומית, בעוד שבמכתביה לעורכים האמריקניים היא מדווחת כללית על מעשיה והלכי-רוחה. כך אנו קוראים למשל במכתב ששגרה לדניאל פרסקי בניו-יורק (אוגוסט 1933): "כיום אני מוסיפה בכתיבה. זו עבודתי והיא חיי. כבר נתפסתי ל'עברה' קדושה זו ואין מוצא ממנה. על כורחך אתה חי ועל כורחך אתה כותב. והיא כ'אש עצורה בעצמותי'. אין להשתחרר לעולם. וגם אם ענייני הספרות צולעים בארץ - אכתוב תמיד. איני נושאת נפשי לממון. יש הכרח להרדים לזמן קט את יצר הכתיבה הרע שמשלת עלך, אבל יש גם צורך גדול ויקר להוסיף עוד נדבך בבניין ספרותנו הדל. אני תקווה שאוכל לדחוק אלו קווים פעוטים מרשימותי הספרות אל הבניין העתיק (של הספרות, י"ב). אייפה ואהדר - וראיתי ברכה בעצמי."

מהו טיב היצירה של שבבו ומה ייחודה? אחת התשובות לכך מצויה בחיפושיה האובססיביים אחר מהות האהבה, על ביטוייה המרוסנים והפרועים, התמימים והוולגריים, או כמו ששבבו מתוודה בזיכרונותיה: "הייתי מאוהבת באהבה". ואכן שבבו נרתמת לבדוק פנורמה רגשית זו, וכמו במעבדה היא מפרקת אותה שוב ושוב כדי להטעינה ולבחנה מחדש במצבים מתחלפים - צפויים ובלתי-צפויים, ביקורתיים ואף פרובוקטיביים. כך למשל בסיפוריה הקצרים היא עוסקת לרוב בפנורמה האנושית הטיפוסית של המושבה-באשר-היא, ובסיפור שמשון בעונת הבציר, היא יוצאת בביקורת חריפה כנגד המוצר הציוני הנערץ - דיוקן האדם החדש, יליד הארץ, הצבר. שבבו מכנה את הצבר בשם "שמשון" על שום חזותו המרשימה, אלא ש"שמשון" זה, גם אם הוא חרוץ ויעיל בניהול מטעיו וכרמיו, כל יעדו מסתכם בצבירת רווחים וניצול פועלים. יתרה מזו, שבבו אינה מסתפקת במקרה זה בסימון הקיפוח אלא חושפת גם את מצבן העגום של הפועלות. עניין זה בא לידי ביטוי בסצנה בה רוזה, בת מושבה צעירה, יוצאת עם ערב לטייל בין הכרמים, ועל רקע השקיעה הרומנטית מתגלה לעיניה "שמשון", המנצל מינית פועלת ערבייה בתום יום העבודה (מעשה שאינו מונע ממנו להציע את אהבתו לרוזה). סיפור לא פחות מזעזע הוא "אדמוני". גם כאן עוסקת שבבו במושבה, אבל הפעם על דרך הדיוקן

הקולקטיבי שלה, המתפצל למחנות ולמנהיגים המתחרים באמצעים שפלים ביותר על ראשות-המושבה, כשהתחרות ביניהם נערכת בין היתר גם סביב פיתויי הנשים. התחרות, לתפיסתה של שבבו, הייתה כל-כך וולגרית, עד שהיא בחרה להתיק אותה אל לול התרנגולים המשמש כאלגוריה לאירוע כולו. גם יצירותיה הנובליסטיות בנויות סביב עלילת-אהבים, מעין "רומן רומנטי יישובי" הנרקם בפסיפס מגוון: הגותי, תיאורי והיסטורי.

שבבו פרסמה שני רומנים: מריה (1932) ואהבה בצפת (1942). הרומן השני אהבה בצפת, שלא כמו רומן-ביכוריה מריה (שבבו הייתה בת 22 בצאתו), התקבל על הרוב באהדה ועידוד. אמנם כמה מבקרי-ספרות העירו על התחבטויותיה או קשייה בעיצוב הדמויות, אולם הרומן הוכתר לרוב כהישג ספרותי. מ. קליינמן כתב בכתב-העת העולם (5 במרץ 1942): "סוף דבר: למרות החסרונות הספורים מצטיינת היצירה החדשה של הסופרת בהרבה מעלות טובות, ואנו מקדמים בברכה את שובה לחצר ספרותנו. תעלה ותפרח." ואכן, אהבה בצפת הוא רומן סוחף בחיוניותו. שבבו שהכירה היטב את צפת (הייתה עיר הולדת הוריה ובה התגוררה משפחתה על שושלותיה במשך מאות שנים), מפגישה את קוראיה עם הקהילה היהודית הספרדית הגרה במקום. אל חיי הקהילה, על אורחותיה ומנהגיה, אנו מתוודעים דרך עלילה חתרנית ומפותלת המגוללת מרד של אישה צעירה במוסד הנישואין השמרני ובשידוך שהועיד לה אביה - החכם שלמה גנון. הצעירה הולכת אחרי אהבתה, הליכה המובילה להתפרקות המשפחה אך גם לסוג של מרד. העלילה נפרשת במשך שנה אחת: מראש-השנה ועד סוף הקיץ. באמצעות העלילה מטייל הקורא בשווקים, משתתף בשמחות ובאסונות, מתוודע אל מלאכות ועיסוקים, מציץ אל מטעמי המטבח היהודי הספרדי, שומע את השיג והשיח של הנשים בענייני זוגיות ומשפחה, סיפורי-אימים ואמונות תפלות והליכות רכיל ולשון הרע, והכול מתוך קריצה שיש בה מן האירוני וההומוריסטי אך גם מן ההתרפקות והגעגועים.

גם הרומן הראשון "מריה" העמיד במרכזו דיוקן של צעירה מורדת, אלא שצעירה זו היא אישה נוצרייה ממשפחת סוחרים אמידים בחיפה. מה לשבבו ולצעירה ערבייה? וכך מספרת שבבו בזיכרונותיה. אביה היה מיודד עם ערבי נוצרי שהתגורר בקרבת זכרון-יעקב ושימש כמפקח מטעם הממשלה המנדטורית על מסי היין. נסרי, שהיה "בן טובים וחינוכו מעולה", הפך לבן-בית אצל משפחת שבבו. נסרי אף הזמינם להתארח בחיפה אצל משפחתו, שם התיידדה שבבו עם אחותו ודיעה. באחד הביקורים בחיפה פגשה שבבו את בני הבית כשהם נרעשים ביותר. מסתבר שצעירה נוצרייה בת למשפחה מכובדת, הרתה מחוץ לנישואין לשחקן אלמוני וברחה בסתר אל מנזר הפרנציסקנים שבכרמל כדי לא לבייש את משפחתה בחטא הנורא. שבבו החליטה לכתוב על כך סיפור קצר. ידידתה ודיעה סיפקה לה מידע על חיי הקהילה הערבית הנוצרית בארץ, הוליכה אותה לכנסיות ולמנזרים, ולימדה אותה על אודות הנצרות, על מנהגיה ואורחותיה. הסיפור הלך והאריך, וכשיצא לאור בהוצאת מצפה פרסמו אותו בשני כרכים.

קהל הקוראים, שלא לדבר על מבקרי-הספרות, הוכה בתדהמה. סופרת צעירה מפרסמת בשנת 1932 רומן שאינו עוסק בנושאי השעה, קרי: עלייה, התיישבות והגנה, ואינו מפתח דיוקנאות לאומיים (הרואיים או תבוטנניים) אלא מתמקד בדמותה של אישה זרה ואחרת, שלא רק שאינה נמנית עם הרפרטואר הציוני שאפיין את היישוב אלא אף מעוררת אנטגוניזם בעצם שיוכה למגזר הערבי העוין. יש לזכור כי רומן זה התפרסם שלוש שנים לאחר מאורעות 1929, כשהיישוב היהודי ההמום

עדיין ליקק את פצעיו. יתרה מזו, כל הסיפור מתרחש בחיפה, אך זוהי חיפה הערבית. חיפה היהודית כמעט ואינה נזכרת בסיפור. העלילה הסבוכה כולה משוקעת בחיי הכמרים והנזירות, על מערכות היחסים המעוותות שנוצרה ביניהם. בתוך כך היא פורשת את התפכחותה של צעירה תמימה ונדהמת התוהה בשאלות של אל-אדם-עולם (שביטאו גם את עולמה של שבבו כאישה צעירה), שאלות שלא היו רלוונטיות לחברה הישראלית דאז.

כאמור, גם אם רומן זה עורר תמיהה, נחלקו לגביו הדעות לכאן ולכאן. ב. פרי (כלנוע), טען כי הנושא מרתק וראוי לכתיבה ויש בו כדי לפתוח פרק חדש בתולדות הספרות העברית. גם עבר הדני (מאזניים) הצטרף למשבחים ותיאר את הפסיפס הנראטיבי שרקחה שבבו כעשיר ורב-גוני. מי שעורר שערורייה בעקבות הוצאת הספר והכפיש אותו בכל פה היה דווקא יהודה בורלא (מנהל ומורה לשעבר בבית-הספר בזכרון-יעקב בו למדה שבבו). בורלא תקף את הספר בחריפות בכתב-העת מאזנים (יולי 1932), בכנותו אותו: "יצירה המונית", "וולגארית" ו"ריקנית". מדוע טרח בורלא לכתוב ביקורת אם הספר היה גרוע כל-כך? תשובתו הניתנת בסוף המאמר מתנסחת בזו הלשון: "רציתי מאוד למנוע את עצמי מדברי ביקורת על הספר הזה... מצד שני קרובה היא המחברת אליי במידה ידועה. היא הייתה תלמידתי לפני שבע-שמונה שנים, ואני אשר עודדתי אותה וחזיתי לה עתידות טובים. לא רציתי להיות השופט שלה, אבל המערכת הטילה עליי עבודה זו, משום שמכיר אני בעניין הכותבת יותר מאחרים. ואני ממלא חובתי זו בלא משוא פנים."

הערה אחרונה זו, שלא לדבר על המאמר כולו, עוררו תגובות סוערות בקרב המבקרים. חלקם יצאו להגן על שבבו, חלקם תקפו את בורלא. כך למשל, המבקר יוסף סערוני פרסם מאמר-תגובה בשם המורה ותלמידתו בו טען כי מי שכותב בצורה המונית ומזיקה הוא דווקא בורלא עצמו ולא תלמידתו. עבר הדני, שהוזכר לעיל, התייחס יותר לשבבו כשהוא שב ומדגיש כי יופיו של הרומן גלום דווקא בחוסר הניסיון של הכותבת: "תמימות של מחברת צעירה שיוצאת לחיים ולוקחת מלוא חופניים מכל המזדמן לה". מובן שגם בורלא הצטרף לקלחת ולאחר כחודשיים פרסם מאמר ארוך ומפורט בשם בין ספרות לתפלות, בו הוא מחזיר מלחמה שעה. בד בבד עם הפולמוס שצבר תאוצה וקיבל ממד אישי, שלח בורלא מכתב גם לשבבו ובו הוא מתנצל על הפרשה כולה. אלא שבבו לא קיבלה את התנצלותו ואף ענתה לו זועמת ופגועה: "מר בורלא הנכבד. כנראה שרגשי נוחם החלו להציק לך אחרי פרסום מאמריך... והריצות לי מכתב התנצלות כדי לתקן את אשר עוית. צר לי מאוד... רחמי נכמרו עליך... גילית צרות-עין כה רבה ביחס לתלמידתך בעבר, שאמנם חזית לה עתידות כדברייך, אולם לבך לא נתן לציינן זאת בפומבי... אמרת לנדותני משדה-הספרות וחשבת שאחרי 'פניני הביקורת'... כבר סתמת את הגולל על כתיבתי... אולם זאת אבטיחך: הוצאת את חצי אשפתך לריק. מאמרך, וכן מכתבך, לא שברו את רוחי, ועוד אוסיף לכתוב כמה וכמה יצירות גדולות וקטנות, ביתר-עוז וביתר-שאת, והעתיד ישפוט בינינו."

במשך עשר השנים הבאות (1932-1942) מילאה שבבו בדבקות את הבטחתה, כשהיא כותבת ומפרסמת במרץ. אולם לאחר סיום כתיבת הרומן השני אהבה בצפת (1942) היא נישאה לבחיר-לבה דויד כרסנתי (בן-דוד רחוק שחיזר אחריה עוד מילדות) והשניים עברו להתגורר בחיפה. בחיפה ילדה שבבו בת (אורנה) והחלה לנהל את משק-הבית ולסייע לבעלה בחנות הצמר שלהם בהדר הכרמל. ומה בדבר כתיבתה? ובכן, מ-1942 ועד מותה ב-1992, במשך כחמישים שנה, לא פרסמה שבבו אפילו דבר-ספרות אחד.

על השאלה - מדוע הפסיקה לכתוב? - ענתה כעבור שנים בפרקי הזיכרונות שלה: "יש המלעיזים עליי כיצד איני כותבת, והורר-ההר יושב על גבי, ועול הפרנסה עליי, ואינני יודעת את נפשי. מה אעשה? אל מי אפנה? אבא היקר איננו, ונוסף על כל אלה בא אביו של בעלי להתגורר בביתנו." תשובה זו אכן מסבירה בצורה עניינית את הסיבות המעשיות שהפריעו לשבבו להתמסר לכתביבה, אלא שאחרי הכול הסבר זה אינו מניח את הדעת כיוון שדאגות היומיום מצויות למעשה במינון זה או אחר בקרב כל משפחה. מכיוון שכך הוסיפה שבבו תשובה שנייה, וידויית ומצמררת בפכחונה ובאמיתותה: "הייתי עבד כנעני לחיי נישואיי, ואני צעירה ויפה ורזה, ואין לבי לתענוגות שהיו בגדר מותרות באותם ימים. ואני עוזרת בחנות הצמר של בעלי, ועושה כמיטב יכולתי לשאת בעול, ואם בא איזה רעיון להגותו הייתי טורדת אותו ממחשבותי. שושנה שבבו הסופרת מתה! ישנה הגברת כרסנת! ומה עניין שמיטה אצל הר סיני?"

למותר לציין כי תשובה אמיצה ונועזת זו היא מעין מחאה מאוחרת של אישה בת 82, שריסנה את עצמה מלממש את כישוריה הספרותיים, וכל זאת כדי למלא את תפקידה הנשי כראוי. שבבו כואבת את חסר הכתיבה שלה, ובניסוח תמציתי ונוקב זה, היא יוצאת כנגד המוסכמות הבלתי מעורערות של המסורת החברתית הפטריארכלית, שעשו אותה קרבן לנישואיה ולאמהותה. בכאבה זה, היא משרטטת את גורל האישה ככרוניקה של אומללות ידועה מראש, כשהיא מתארת את תולדות חייה - ממותה של אישה עצמאית, דעתנית ויוצרת ("שושנה שבבו מתה"), לשפחה המשרתת את המבנה החברתי הדכאני ("עבד כנעני"). כאן צריך לציין כי לשבבו היו חיי-נישואין מאושרים, והיא אף מתרפקת בגעגועים רבים על הבעל שנשא אותה על כפיים ועל זוגיות של אהבה והערכה הדדית, אבל, כדבריה: "מה עניין שמיטה להר סיני" (איזה קשר או שייכות יש בין שני העניינים); אמנם הייתה גאה להיות אשת-איש וממילא בעלת-התואר "גברת כרסנת", אבל תואר זה גם הציק לה, כיוון שהייתה "גברת" בזכות בעלה (כרסנת) ולא "גברת" לעצמה ולגורלה. הזיכרונות שופכים על דיוקנה הביוגרפי של שבבו אור כפול - אישה ששתי נשים מתרוצצות בה בעת ובעונה אחת: שושנה שבבו המתה, וגברת כרסנת החיה. ואכן קיומיות בלתי-אפשרית זו של החיה-המתה, מלווה אותה כל השנים, ועם כל המאמצים ל"המית" את הסופרת שבה היא תמיד פורצת ממנה - ביקורתית ומוחה, כפי שהתפרצה כאן.

שושנה שבבו-כרסנת נפטרה ב-2 ביולי 1992, והוטמנה בבית-הקברות המשפחתי בזכרון-יעקב. היא נפטרה באלמוניות גמורה, ורק לאחר מותה החלו לגלות בה יתר עניין. פרופ' יוסף הלוי פרסם את מחקריו אודותיה בספרו *בת המזרח החדשה* (שחלק מהמידע כאן מתבסס על דוקומנטים ממנו); "בימת קדם - הוצאת ספרים" הוציאה מחדש את הרומנים שלה *אהבה בצפת* (2000) ומריה (2002), בסיוע קרנות ציבוריות ופרס מופ"ת של משרד התרבות, ומתעתדת להוציא לאור גם את קובץ-סיפוריה הקצרים; וכן הופיעו בעיתונות הכתובה והמשודרת: רשימות, כתבות, ביקורות ושיחות, שעסקו בה וביצירתה. בזמן האחרון, כפי שנודע לי, אישרה ועדת-השמות של עיריית חיפה לקרוא לרחוב בעיר על שמה של הסופרת שנשתכחה. ■

יפה ברלוביץ פרופסור במחלקה לספרות עם ישראל, אוניברסיטת בראילן. חוקרת את הספרות הארץ ישראלית בתקופת היישוב וכן ספרות נשים ומגדר בספרות היהודית והישראלית. ספרה האחרון: *שאי אדמה ואדם: סיפורי נשים עד קום המדינה*, יצא בהוצאת מגדרים, הספרייה החדשה, והוצאת הקיבוץ המאוחד, 2003.